

Віта Половинська

ЕПОХА ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА СПРОБА ЗНАЙТИ ВІДПОВІДІ У СКАНДИНАВСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

DOI: 10.5281/zenodo.3949676

© В. Половинська, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є спроба знайти у скандинавських джерелах відповіді на дискусійні питання давньоруської історії періоду правління Ярослава Володимировича Мудрого. **Методологічно** робота побудована на засадах соціокультурного підходу. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що певні аспекти русько-скандинавських відносин були розглянуті вперше. **Висновки.** Образ Ярослава Мудрого, поданий у скандинавських сагах, формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі», а, отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені літературною традицією і мають під собою відповідні традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згадана літературна традиція та плутанина з іменами, топонімами тощо також позначилася на адекватному зображенні більшості руських героїв. Окрім того, автори саг не були сучасниками описуваних подій, що також пояснює їх спотворення. Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, одружившись на його доньці, могла бути нестабільність в південному Приладозжжі на межі X–XI століть, котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду. Як наслідок, Ладозьке ярлство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю. Основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу. Варяги являли собою професійну частину руського князю в'їська; були виконавцями волі того князя, на службі котрого вони перебували. Зокрема, скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжусобній та міждержавній боротьбі. Інтереси варязьких найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками. Шлюб між Єлизаветою Ярославною і Харальдом Суворим для обох сторін видається політичним кроком. Унаслідок даного династичного шлюбу Харальд отримав очікувану підтримку від тестя, але через відсутність спадкоємця союз виявився нічим.

Ключові слова: саги, Ярослав Мудрий, Інгігерд, Харальд Суворий, Єлизавета Ярославна, варяги, найманці, русько-скандинавські відносини.

Останніми роками значно зріс інтерес до тих загадок княжої доби, на які проливають світло скандинавські джерела. Передусім варто згадати наступні дискусійні питання: особливості боротьби Ярослава Мудрого за великокнязівський престол, Ладога як «весільний дар» дружини Ярослава Володимировича Інгігерд (Ірини), роль варязького контингенту на Русі та передумови шлюбу Харальда Суворого і Єлизавети Ярославни.

«Розвінчання» швидше позитивного літописного образу Ярослава Мудрого передусім знаходимо у «Пасмі про Еймунда», творі, що входить до відомої «Книги з Плоского острова» (датованої кінцем XIV ст.) і розповідає нам про перебування варязького найманця на Русі¹. Загальновідомо, що саги – пам'ятки швидше літературні, аніж історичні, а, отже, без вигадок у них не обійшлося. Однак дослідники-сагознавці визначили певні правила стереотипізації героїв, зокрема, давньоруських. Так, «літературний етикет» саг передбачав героїзацію образу скандинава на Русі. Ця героїзація, на думку Т.Н. Джаксон², має зворотний бік: не лише противники героя саги, але і його друзі поступаються йому в найважливіших для характеристики героя якостях, їм бракує відваги або сили, щедрості або удачі, оскільки їхні недоліки відтіняють чесноти героя. Звідси, наприклад, відбувається часте зображення Ярослава Мудрого (відомого королівським сагам як Яріцлейв) нерішучим, слабким чи скупим правителем. Отже, «Пасмо про Еймунда» змальовує Ярослава відповідно до художньої мети – героїзації образу Еймунда, головного героя і скандинава. Ця мета зробила вирішальний вплив на формування образу Ярослава Володимировича і зумовила його послідовне протиставлення образу Еймунда, тобто наділення його рисами, які з найбільшою яскравістю відтіняли б чесноти героя. І якщо навіть Ярослав дійсно володів якимись з приписуваних йому сагою негативних якостей, на що начебто вказують деякі його вчинки, згадані літописами, то сага підкреслює і гіперболізує їх. З іншого боку, тут же в сазі є описи ситуацій, у яких Яріцлейв-Ярослав діє невідповідно до заданих йому якостей, що коректує його «літературну» характеристику і, можливо, відображає реальні риси його характеру. Адже у епізодах, котрі не пов'язані із зображенням ситуативних стереотипів, саги змальовують образ рішучого, активного, цілеспрямованого й винахідливого правителя Русі та дійсно масштабного політика.

У «Пасмі про Еймунда», окрім Ярослава-Яріцлейва, фігурують два його брати: Буріцлав та Вартілав. На початок усабиці Буріцлав «тримав» Кенугард, тобто Київщину. «Пасмо» розповідає, що Еймунд наймається на службу до Яріцлейва і бере участь у боротьбі між трьома братами за престол. В ході даної боротьби варяги двічі перемагають нападника Буріцлава і на третій раз за намовою Ярослава вбивають його. З Вартілавом, після переходу Еймунда на його бік, настає мир, в результаті якого Ярослав залишається конунгом (князем) Хольмгарда (Новгорода), Вартілав – Кенугарда (Києва), а Еймунд отримує Полоцьк. Запекла боротьба братів і загибель одного з них, згідно з «Пасмом», завершується фактично нічим для Ярослава (він залишається правителем того ж князівства) та очевидним виграшем Еймунда, який з предводителя найманців стає правителем багатого князівства. Останнє добре пояснюється саговою традицією возвеличення скандинавів на чужині.

Більшість дослідників «Пасма» ототожили Буріцлава зі Святополком, який отримав в літописі прізвисько Окаянний за вчинене за його наказом вбивство братів Бориса і Гліба Володимировичів. По смерті Володимира Святополк, як старший з братів, став київським князем, а у боротьбі з Ярославом за престол він використав допомогу свого тестя, польського короля Болеслава, що могло послужити причиною заміни його імені польським ім'ям у формі, знайомій скандинавам. Вартілав ототожнюється з полоцьким князем Брячиславом Ізяславичем, племінником Ярослава. Перетворення Вартілава-Брячислава з племінника на брата, можливо, сталося або через традиційне звернення князів один до одного «брат», або під впливом традиційної в фольклорі тріади братів.

¹ Половинська В. В. Яріцлейв: постать Ярослава Мудрого на скандинавському тлі»: Монографія. Київ, 2018. С. 205–271.

² Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. 1988–1989 гг.* Москва: Наука, 1991. С. 5–169.

Опис боротьби Яріцлейва і Буріцлава, вочевидь, ґрунтується на реальних фактах, проте спогади про ці факти було спотворено згаданою традиційною для саг героїзацією образу головного героя (тобто Еймунда). Ця героїзація здійснювалася різноманітними способами, в тому числі і за допомогою включення до тексту «Пасма» численних традиційних сюжетів «героїчного» характеру, головною дійовою особою яких був Еймунд. Зокрема, весь епізод вбивства Буріцлава складається з ланцюжка традиційних мотивів, а його кульмінація є переробкою фрагмента більш ранньої і відомої саги – «Саги про Харальда Суворого» (зятя Ярослава, до речі) в «Колі земному» Сноррі Стурлусона³. Варто погодитися, що спроба ототожнити Буріцлава не зі Святополком, а з Борисом Володимировичем або углядіти в образі Буріцлава поєднання обох не робить епізод вбивства Буріцлава більш правдоподібним. Швидше за все, автор «Пасма» послуговувався неясними спогадами про смерть Святополка-Буріцлава після останнього бою з Ярославом і, не знаючи ніяких обставин смерті противника Ярослава, розповів про неї за допомогою знайомих мотивів, які дозволяли йому і тут возвеличити свого героя, Еймунда⁴.

Отже, інформацію, подану в «Пасмі», не варто трактувати як переконливий доказ того, що Ярослав Мудрий був замовником вбивства Бориса і Гліба. Також робимо висновок, що саговий образ Ярослава формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі», а, отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені «літературним етикетом» і мають під собою традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згаданий «літературний етикет» і плутанина з іменами, топонімами тощо також позначилися на адекватному зображенні більшості руських героїв. Не забуватимемо також, що автори саг не були сучасниками описуваних подій.

Автори давньоскандинавських джерел XII – першої третини XIII ст. («Огляду саг про норвезьких конунгів», «Гнилої шкіри», «Гарної шкіри», «Легендарної саги про Олава Святого», «Окремої саги про Олава Святого», «Саги про Олава Святого» за «Книгою з Плоского острова», чернець Теодрік у своїй «Історії про стародавніх норвезьких королів», Сноррі Стурлусон у «Сазі про Олава Святого» «Кола земного», а також канонік-хроніст Адам Бременський та деякі інші) неодноразово згадують Інгігерд як дружину «конунга Яріцлейва». Однак тема одруження Ярослава Мудрого із донькою Олава Шведського, як і сам літературний образ останньої, вочевидь, зазнали в сагах вже згаданої стереотипізації⁵. Приміром, як у «Пасмі про Еймунда», так і в «Сазі про Магнуса і Харальда Суворого Правителя» Інгігерд представлена як мудра рятівниця і помічниця руського князя, котра дає останньому поради і в критичні моменти бере особисту участь у вирішенні конфліктів. Рішучості і твердості Інгігерд протистоять безвольність і слабкість Яріцлейва, її розуму і винахідливості – його пасивність, її щедрості – його скупість тощо.

Але, окрім стереотипної героїзації шведської принцеси, ми, ймовірно, також бачимо відображення дійсного соціального становища жінки в тогочасному скандинавському суспільстві. Як показала Л.В. Чорна, епоха вікінгів породила не лише хоробрих чоловіків, котрі протягом кількох століть тримали Європу в страху, але й непересічних жінок, які були активними членами суспільства, рушійною

³ Стурлусон С. Круг земной = Heimskringla. Москва: Наука, 1980. 687 с.

⁴ Детальну аргументацію можна знайти у: Древняя Русь в свете зарубежных источников: учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; под ред. Е. А. Мельниковой. Москва: Логос, 1999. 608 с.

⁵ Там само. С. 507–522.

силою багатьох масштабних заходів і власницями широких прав: «Дружини і вдови конунгів, хоча і не могли офіційно правити, від власного імені оголошувати війну і керувати походами, на практиці спонукали конунгів почати їх, надати своїх воїнів, і навіть спорядити власний загін»⁶.

Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, частина дослідників вважає військовий похід Східним шляхом, здійснений ярлом Свейном Хаконарсоном 1015 року. Ярослав, на їхню думку, розглядав шлюб з Інгігерд як запобігання можливих у подальшому агресивних дій, які, як і раніше (напад на Ладогу ярла Ейріка Хаконарсона 997 року), робилися, якщо не самим Олавом, то друзями й гостями, яким він протегував⁷. Відзначаючи нестабільну ситуацію в південному Приладожжі на межі X–XI ст., котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду, дослідники також схарактеризували шлюб між Ярославом Мудрим та Інгігерд як спробу усунення зазначеної нестабільності. Ладозьке ярлство внаслідок перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю: ставши володінням шведки Інгігерд, ця область виявилася захищеною від нападів шведів, а будучи передана ярлу Рьогнвальду, другу Олава Норвезького, – і від нападів норвежців⁸. Отже, постає питання весільного дара Інгігерд. Однак те, що цим даром є Ладога, фіксується лише «Сагою про Олава Святого» Сноррі Стурлусона⁹.

Посилаючись на висновок Н.Л. Пушкарьової, жінка на Русі набувала право володіти і розпоряджатися нерухомістю, серед іншого й землею, приблизно від кінця XII ст.¹⁰. Г.В. Глазиріна дійшла висновку, що розповідь саги про весільний дар конунга Ярцілейва навряд чи є достовірною, оскільки суперечить даним про майново-правовий стан суспільства Скандинавії і Русі на початку XI ст.¹¹. Однак, ця думка не була прийнята дослідниками Ладоги¹². Про утримання Ладоги Рьогнвальдом читаємо також у «Пасмі про Еймунда» і «Гарній шкірі», але згадка норвезького ярла хронологічно суперечлива¹³. «Пасмо про Еймунда» та натяк на можливий зв'язок між утриманням ним Ладоги і шлюбом його родички Інгігерд

⁶ Чёрная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов. *Вестник Томского Государственного Университета*. Томск, 2005. № 288.

⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М.: Наука, 1982. С. 56.

⁸ Богуславский О. И. Южное Приладожье в системе трансевразийских связей IX–XII вв. *Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики)* / под ред. В. М. Масона, Е. Н. Носова, Е. А. Рябиной. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1993. С. 152.

⁹ «Наступної весни приїхали до Швеції послы конунга Ярцілейва з метою перевірити ту обіцянку, яку конунг Олав дав влітку перед тим: віддати Інгігерд, свою доньку, за конунга Ярцілейва. Конунг Олав повів розмову з Інгігерд і мовить, що таке його бажання, аби вона вийшла заміж за конунга Ярцілейва. Вона відповідає: «Якщо я вийду заміж за конунга Ярцілейва, то хочу у весільний дар собі Альдейг'юборг [Ладогу] і те ярлство, яке до нього належить». Послы погодилися на це від імені свого конунга. Тоді сказала Інгігерд: «Якщо я поїду на Схід у Гардаріки, тоді я хочу обрати в Швеції ту людину, яка, як мені здається, найбільше підходить для того, щоб поїхати зі мною. Я також хочу поставити умовою, щоб вона там на сході мала титул не нижче й нітрохи не менше прав і пошани, ніж вона має тут». На це погодився конунг, а також і послы. Конунг запрягся в цьому своєю вірою, і послы теж. Інгігерд обрала собі в супутники свого родича ярла Рьогнвальда Ульссона. Поїхали вони всі разом влітку на Схід у Гардаріки. Тоді вийшла Інгігерд заміж за конунга Ярцілейва. Княгиня Інгігерд дала ярлу Рьогнвальду Альдейг'юборг і те ярлство, яке до нього належало; Рьогнвальд був там ярлом довго, і був він відомою людиною» (Snorri Sturluson. *Heimskringla II* / Bjarni Aðalbjarnarsonsgafl út. Reykjavík: Híd íslenska Fornritafélag, 1945. S. 147–148).

¹⁰ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. Москва: Мысль, 1989. С. 104–139.

¹¹ Глазиріна Г. В. Свадебний дар Ярослава Мудрого шведської принцесі Інгігерд (к вопросу о достоверности сообщения Снорри Стурлусона о передаче Альдейгьюборга / Старой Ладоги скандинавам). *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1991 г. Москва: Наука, 1994. С. 240–244.

¹² Кирпичников А. Н., Сарабянов В. Д. Ладога – древняя столица Руси. Санкт-Петербург: Славия, 1996. С. 94–95.

¹³ Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва: Индик, 2008. С. 122.

може виявитися пізнішою вставкою¹⁴ чи розвитком сюжету у скандинавській традиції, що відбулося, ймовірно, ще в період усної передачі оповідань, задовго до їх запису у формі, що дійшла до нас¹⁵. Сноррі й «Гарна шкіра» спираються на «Віси про подорож на схід» скальда Сігвата. Подані Сігватом деталі дослідники тлумачили по-різному. Як результат, з'явилися різні гіпотези щодо місцеперебування Рьогнвальда і його статусу. Наприклад, у «вісах» розрізняють дві поїздки Сігвата, з яких друга відбулась на Русі, де до того часу і перебував Рьогнвальд. Напевне, і автори двох зводів королівських саг по-різному оцінили або різною мірою використували інформацію скальда. На думку Т.Н. Джаксон, більшість дослідників досягає згоди у визнанні наявності в Ладозі в зазначений час скандинавського правителя з причини повідомлення літопису про відсутність у цьому місті з прилеглою до нього територією свого князя, на противагу Новгороду, Полоцьку та іншим. Згадане повідомлення, однак, теж можна трактувати двозначно, розуміючи під відсутністю князя відсутність будь-якого правителя, тобто в даному випадку князівського намісника-варяга, про що, приміром, може опосередковано свідчити оповідь саг («Гнила шкіра», «Книга з Плоского острова», «Хульда», «Коло земне») про поїздку норвезьких купців-солеварів Карла і Бьорна (або представників знаті Ейнара і Кальва у Сноррі) на початку 30-х рр. на Русь. Зупинившись «на кордоні» володінь Ярослава у великому торговому місті (Ладозі за «Колом земним»), вони шлють послів до руського князя, а не звертаються до його намісника, що можливо витлумачити як обмеженість його повноважень, так і відсутність намісника в Ладозі. О. Мельникова також зазначає, що передача Ладози – «північно-західних воріт Русі» – до чужих рук була б невинуватим і навіть небезпечним кроком¹⁶.

За свідченням «Гарної шкіри», після смерті Рьогнвальда Ладогу отримав його син Ейлів (який самостійно утримував свою дружину, будучи, певне, як і його попередник, «зобов'язаний даниною конунгу Яріцлейву», про що йдеться в «Пасмі про Еймунда»).

Отже, на погляд авторів саг, Рьогнвальд і Ейлів наділені правом збору данини у своєму ярлстві (в Ладозі) і лише якусь певну її частину віддають конунгу. На думку М.Б. Свердлова, Ярослав не тільки використував скандинавів як найманців, але й доручав їм керування значними областями руської держави¹⁷. Г.С. Лебедев побачив у Рьогнвальді «великокнязівського намісника»¹⁸. Аналогічно, як «намісника великої княгині», оцінює його А.Н. Кірпічников, помічаючи при цьому, що «ладозькі правителі-шведи нагадували служилих князів»¹⁹. Джаксон і Глазиріна визначили Ладозьке «ярлство» як «умовне утримання»²⁰, намагаючись показати, що, ймовірно, у сазі знайшло відображення давньоруське кормління, яке фігурує в руських джерелах лише з XV ст., але веде свій початок, за висновками кола дослідників (С.В. Юшков, В.Т. Пашуто, М.Б. Свердлов), з більш раннього часу, а тут описане в термінах норвезької вейцли.

¹⁴ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. П. 6.7, примеч. 54, 64.

¹⁵ Мельникова Е. А. Путь как структурная основа ментальной карты составителя «Повести временных лет». *Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен: тез. докл. XX Чтений памяти В. Т. Пашуто [«Восточная Европа в древности и средневековье»]*, (Москва, 16–18 апр. 2008 г.). АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Международные отношения, 2008. С. 155.

¹⁶ Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва: Индрик, 2008. С. 99–100.

¹⁷ Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. *Скандинавский сборник*. Таллин: Ээсти Раамат, 1974. Вып. XIX. С. 64–65.

¹⁸ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 215.

¹⁹ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Славяно-русские древности* / под ред. И. В. Дубова. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. Вып. I: Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. С. 57.

²⁰ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Из истории Старой Ладози (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР*. Материалы и исследования. 1985 г. Москва: Наука, 1986. С. 108–115.

Лексика рунічних написів демонструє, що основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу, тому що про неї неодноразово згадується в написах, а пласт термінів і виразів, які свідчать про військові заходи скандинавів, численніші та різноманітніші, аніж слова і вирази, що говорять про розвиток торговельних зв'язків. Скандинавські джерела зберегли відомості про залучення якоїсь частини скандинавів до внутрішнього життя давньоруського суспільства, і насамперед – до війська князя, як професійної військової сили.

Не втрачає актуальності питання про форми і розміри оплати послуг скандинавських найманців на Русі, тим паче, що основною метою походів скандинавів як на Русь, так і в інші країни було збагачення, як зазначено вище. Згідно з висновками дослідників²¹, угода Ярослава зі скандинавами, згадана в «Пасмі про Еймунда» та в коротких повідомленнях руських літописів, демонструє, що скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжособній (інколи і в міждержавній) боротьбі. Джерела характеризують варягів як професійну частину руського княжого війська, а також як виконавців волі того князя, на службі котрого вони перебували; інтереси найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Скандинавські рунічні написи, зокрема, поминальні тексти, містять цінну інформацію про структуру суспільних верств, пов'язаних з поїздками «на Схід, в Гарди», про їхні взаємини – родинні, товариські або ділові. На 11 пам'ятниках згадуються «фелаги» – товариші, компаньйони по торговельному заходу або соратники по дружині. В числі тих, хто був залучений до зв'язків із Руссю – бонди, «кращі мужі», молоді воїни – «дренги» (які становили основний контингент дружин вікінгів), слуги, домочадці, дружинники. Один з пам'ятників (Колінд в Данії) встановлений ремісником-ковалем, брат якого помер на Сході²².

Розвинена термінологія розкриває характер поїздок. Вони відбувалися на великих торгових судах (*knorr*), з командою в 15–20 чоловік, так само, як і на швидкохідних бойових *skeid*. Капітани кораблів, а нерідко і їхні власники та ватажки дружин позначалися терміном *styrimadr* – в джерелах він застосований до глави як військових, так і торгових походів. Останнє підкріплено низкою торгових термінів: згадуються кораблі з цінними товарами, шкірами, хутрами, терезами (в написі на коробці для терезів з Сігтуни; варто відзначити, що аналогічні терези та футляри до них широко відомі в археологічних пам'ятках як Скандинавії, так і Східної Європи). Судячи з деяких текстів, певну організаційну роль в торгівлі XI–XII ст. відігравали скандинавські церкви, відомі за писемними та археологічними джерелами в Новгороді і Смоленську²³. Лаконічність текстів не дозволяє деталізувати цілі поїздок: кілька разів згадується про «нажити на Сході» багатство, майно, спадщину чи золото. Джерелом цих коштів могли бути як торгові операції,

²¹ А. І. Лященко (Лященко А. И. «Eymundarsaga» и русские летописи. *Известия Академии наук СССР*. 1926. VI серия. Т. XX, № 12. С. 1061–1086); Є. А. Мельникова (Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого. *Сб. «Восточная Европа в древности и Средневековье»*. Москва, 1978. С. 65–89.), Т. Н. Джаксон (у зв'язку з аналізом «Пасма про Еймунда» (Джаксон Т. Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 779 с.) та М. Б. Свердлов (при характеристиці діяльності скандинавів на Русі в цей час (Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. *Скандинавский сборник*. Таллин: Ээсти Раамат, 1974. Вып. XIX. С. 55–68).

²² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 63–65.

²³ Мельникова Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы. *Скандинавский сборник XX*. Таллин: Ээсти Раамат, 1975. С. 193; Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. Ленинград, 1979. С. 140–150.

так і військові походи. Ватажки походів (конунги, стюрімани, форінги тощо) названі неодноразово. Симптоматичною виглядає поява спеціалізованого терміна *pingalid* для позначення найманого війська. Поряд з ним вживається шведське слово *grid*, що позначає дружину, а також інші слова військової термінології.

Варто погодитися з висновком А.А. Хлевова, що з організаційної точки зору в епоху вікінгів мали місце три основних типи військових формувань: народне ополчення, дружини конунгів і вільні дружини вікінгів²⁴. Дослідник також відзначає, що «в стадіально близьких суспільствах Європи, що переживали тотожний етап розвитку – в межах так званої Балтійської цивілізації, серед фінських і балтійських племен, на Русі, можливо у Польщі – формувалися подібні форми дружин. Причому скандинавські дружини були саме зразком для наслідування – як найбільш ефективні у своєму роді приклади. За їхнім образом і подобою збивалися команди з жадібною до військових нововведень молоді та досвідчених воїнів у суміжних зі Скандинавією країнах, їхньою зброяю, – частиною придбаною, частиною скопійованою, – вони озброювалися»²⁵.

Єлизавета Ярославна (Еллісів) була донькою Ярослава та Інгігерд. Її шлюб із «останнім вікінгом», норвезьким правителем Харальдом Сігурдарсоном, укладений близько 1044 року, завдяки перекладам російських поетів XVIII–XIX ст. «Пісню норвезького витязя Гаральда Хороброго» (створеної, вочевидь, у XIII ст.) перетворився на романтичну легенду.

Лише в двох джерелах – «Гнилій шкірі» та «Хульдї» (що сходить до попередньої) – містяться відомості про сватання Харальда до Єлизавети Ярославни²⁶. Вочевидь, переосмислення даної історії у романтичному ключі пояснюється світоглядом XVIII–XIX століть. В той час закохани могли стрілятися через кохання тощо. Але вікінги XI ст. якщо і билися через жінку, то винятково з практичних міркувань. Сваталися вкрай виважено та обмірковано, насамперед, якщо йшлося про шлях до престолу. Самого поняття «кохання» у тогочасних скандинавів не існувало (на відміну від пристрасті, чуттєвого потягу). Сватання Харальда здається малоймовірним з двох причин: по-перше, на виданні в Ярослава була старша донька Анастасія; по-друге, Сігурдарсон того часу загалом не міг вважатися перспективним нареченим. До Візантії Харальд вирушив, аби випробувати удачу та здобути багатства, необхідні для завоювання норвезького престолу.

²⁴ Хлевова А. А. Дружина Севера как исторический феномен. Скандинавские чтения 1998 года. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 51–52.

²⁵ Там само. С. 57.

²⁶ «Харальд їздив по всьому Аустрвегу і здійснив багато подвигів, і за це конунг його високо цінував. У конунга Яріцлейва і княгині Інгігерд була дочка, яку звали Елісабет, нормани називають її Еллісів. Харальд завів розмову з конунгом, чи не захоче той віддати йому дівчину за дружину, сказав, що він відомий родичами своїми і предками, а також почасти й своєю поведінкою. Конунг відповідає на цю промову добре і сказав так: «Це добре сказано; думається мені, з багатьох сторін доньці моєї підходить те, що стосується самого тебе, але тут можуть почати говорити великі хьовдінги, що це було б дещо поспішне рішення, якщо б я віддав її чужоземцеві, у якого немає держави для управління і який до того ж недостатньо багатий рухомим майном. Але я не хочу тим не менш відмовляти тобі в цьому одруженні; краще залишити тобі твою пошану до слушного часу, навіть якщо ти трохи почекаєш; використаєш ти для цього, вважаємо ми, і святість конунга Олава, і твою власну фізичну та духовну досконалість, оскільки ти так тут прожив, що собі ти придбав славу, а нам шану і великий успіх нашої державі; дуже ймовірно також, що, розпочавшись у такий спосіб, збільшиться ще більше твоя слава й шана». Так вони завершили свою розмову.

Після цього вирішив Харальд відправитися геть з країни, зібрав він тоді великий загін людей, розлучилися вони з конунгом Яріцлейвом кращими друзями» (Guðmundsson, Þorgeir. Sögur Magnúsar konungs Góða, Haralds konungs Harðráða ok sona hans / Þorgeir Guðmundsson ; Rasmus Rask ; Kongelige Nordiske oldskriftselskab. Kaupmannahöfn : Í Poppsku prentsmiðju, 1831. 448 s. (Formanna sögur, bd. 6); Morkinskienna / af Finnur Jónsson. Kopenhagen : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1932. 479 s.).

А тепер розглянемо згадану вище «Пісню норвезького витязя Гаральда Хороброго». Як один із пізніх норвезьких скальдів, Харальд склав «Віси радості», знані під різними назвами. Ці вірші нібито звернені до Єлизавети, «діви в Гардах»). Д. М. Шарипкін іронізує, що складена Харальдом пісня придалася Харальду в багатьох «Гардах» для залицяння за численними дівчатами: у сагах описано історію викрадення Харальдом візантійської принцеси Марії, ще однієї «дівчини у Гардах», адже «Гарди», «Гардаріки» і «Хольмгард» в сагах здебільшого не стільки реальні, скільки епіко-географічні позначення. У «Книзі з Плоского острова» говориться навіть, що кохану Харальда, гардську діву, звали не Єлизавета і не Марія, а «Сількісів, дочка Хакі».

Вочевидь, шлюб між Єлизаветою і Харальдом для обох сторін був кроком політичним. Частина дослідників вважає, що союз з Руссю не дав очікуваних для Харальда результатів, тому він після одруження переорієнтувався і почав спиратися у своїй боротьбі за норвезький престол на підтримку сил всередині Норвегії, свідченням чого є встановлення родинних зв'язків з норвезької знаттю, тобто шлюб з Торою, донькою норвезького магната. Більш переконливою видається думка, згідно з якою Тора була наложницею Харальда, яка народила йому синів, на відміну від Єлизавети, матері двох доньок. Отже, від тестя Харальд отримав підтримку, на яку розраховував, але сімейне щастя з руською князівною вповні не склалося (і, знову ж, через прагматичну причину – відсутність спадкоємця).

Можемо підсумувати наступне. Інформацію, подану в «Пасмі про Еймунда», не варто трактувати як переконливий доказ того, що Ярослав Мудрий був замовником вбивства Бориса і Гліба. Образ Ярослава Мудрого, поданий у скандинавських сагах, формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі». Отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені літературною традицією і мають під собою відповідні традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згадана літературна традиція та плутанина з іменами, топонімами тощо також позначалися на адекватному зображенні більшості руських героїв. Окрім того, автори саг не були сучасниками описуваних подій, що також пояснює їхнє спотворення.

Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, одружившись на його доньці, могла бути нестабільність в південному Приладожжі на межі X–XI ст., котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду. Як наслідок, Ладозьке ярлство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю.

Основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу. Варяги являли собою професійну частину руського княжого війська, були виконавцями волі того князя, на службі котрого вони перебували, зокрема, скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжусобній та міждержавній боротьбі. Інтереси варязьких найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Шлюб між Єлизаветою Ярославною і Харальдом Суворим для обох сторін видається політичним кроком. Унаслідок даного династичного шлюбу Харальд отримав очікувану підтримку від тестя, але через відсутність спадкоємця союз виявився нічим.

References

- Boguslavskiy, O. I. (1993) Yuzhnoye Priladozhye v sisteme transyevraziyskikh svyazey IX–XII vv. [Southern Ladoga region in the system of trans-Eurasian relations of the 9–12th centuries]. *Drevnosti Severo-Zapada Rossii (slavyano-fino-ugorskoye vzaimodeystviye, russkiye goroda Baltiki) – Antiquities of the North-West of Russia*. Saint Petersburg, Russia : Peterburgskoye vostokovedeniye.
- Voronin, N. N., and Rappoport, P. A. (1979). *Zodchestvo Smolenska XII–XIII vv.* [Architecture of Smolensk in 12–13th centuries]. Leningrad, USSR.
- Glazyrina, G. V., and Dzhakson, T. N. (1985). Iz istorii Staroy Ladogi (na materialakh skandinavskikh sag) [From the history of Staraya Ladoga (based on the Scandinavian sagas)]. *Drevneyshiye gosudarstva na territorii SSSR – The oldest states on the territory of the USSR*. Moscow, USSR : Nauka. Pp. 108–115.
- Glazyrina, G. V. (1994) Svadebnyy dar Yaroslava Mudrogo shvedskoy printsesse Ingigerd (k voprosu o dostovernosti soobshcheniya Snorri Sturlusona o peredache Al'deyg'yuborga/Staroy Ladogi skandinavam) [Wedding Gift of Yaroslav the Wise to the Swedish Princess Ingigerd]. *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Yevropy – The oldest states of Eastern Europe*. Moscow, Russia : Nauka. Pp. 240–244.
- Guðmundsson, Þ. (1831). Sögur Magnúsar konúngs Góða, Haralds konúngs Harðráða ok sona hans. Kaupmannahöfn : Í Poppsku prentsmiðju.
- Dzhakson, T. N. (1991) Islandskiy korolevskiy sagi kak istochnik po istorii Drevney Rusi i yeye sosedy. X–XIII vv. *Drevneyshiye gosudarstva na territorii SSSR – The oldest states on the territory of the USSR*. Moscow, USSR : Nauka. Pp. 5–169.
- Dzhakson, T. N. (2012) Islandskiy korolevskiy sagi o Vostochnoy Yevrope. Teksty, perevod, kommentariy. Izdaniye vtoroye, v odnoy knige, ispravlennoye i dopolnennoye. Moscow, Russia : Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke.
- Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. (1999). Moscow, Russia : Logos.
- Kirpichnikov, A. N., and Sarabyanov, V. D. (1996). Ladoga – drevnyaya stolitsa Rusi. Saint Petersburg : Slaviya.
- Kirpichnikov, A. N. (1988) Ladoga i Ladozhskaya zemlya VIII–XIII vv. *Slavyano-russkiye drevnosti – Slavic and Russian Antiquities*. Issue 1. Leningrad, USSR : Izd-vo Leningradskogo un-ta. Pp. 38–79.
- Lebedev, G. S. (1985) Epokha vikingov v Severnoy Yevrope. Leningrad, USSR : Izd-vo LGU.
- Lyashchenko, A. I. (1926) «Eymundar saga» i russkiye letopisi. *Izvestiya Akademii nauk SSSR*. Series VI, Vol. XX, № 12, 1061–1086.
- Melnikova, Ye. A. (2008) Baltiyskaya politika Yaroslava Mudrogo. *Yaroslav Mudryy i yego epokha*. Moscow, Russia : Indrik. Pp. 38–134.
- Melnikova, Ye. A. (2008) Put kak strukturnaya osnova mentalnoy karty sostavitelya «Povesti vremennykh let». *Transkoninentalnyye i lokalnyye puti kak sotsiokulturnyy fenomen*. Moscow, Russia : Mezhdunarodnyye otnosheniya.
- Melnikova, Ye. A. (1978) «Saga ob Eymunde» o sluzhbe skandinavov v družhine Yaroslava Mudrogo. *Sb. «Vostochnaya Yevropa v drevnosti i Srednevekovye»*. Moscow, USSR. Pp. 65–89.
- Melnikova, Ye. A. (1975) Svidetelstva skandinavskikh runicheskikh nadpisey XI–XII vv. o narodakh Vostochnoy Yevropy. *Skandinavskiy sbornik XX*. Tallin: Eesti Raamat.
- Morkinskinna / af Finnur Jónsson (1932). København : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. 479 s.
- Polovynska, V. V. (2018). Yaritsleyv: postat Yaroslava Mudrogo na skandinavskomu tli». Kyiv, Ukraine.
- Pushkareva, N. L. (1989). Zhenshchiny Drevney Rusi. Moscow, USSR : Mysl.

- Rybakov, B. A. (1982). *Kiyevskaya Rus i russkiye knyazhestva XII–XIII vv.* Moscow, USSR: Nauka.
- Sverdlov, M. B. (1974) *Skandinavyy na Rusi v XI v.* Skandinavskiy sbornik. Issue 19. Tallin, USSR : Eesti Raamat. Pp. 55–68.
- Sturluson, S. (1945). *Heimskringla II.* Reykjavík, Island : Hið íslenska Fornritafélag.
- Sturluson, S. (1980) *Krug zemnoy = Heimskringla.* Moscow, USSR : Nauka.
- Khlevov, A. A. (1999) *Druzhina Severa kak istoricheskiy fenomen.* Skandinavskiyechteniya 1998 goda. Saint Petersburg, Russia : Nauka.
- Chornaya, L. V. (2005) *Skandinavskaya zhenshchina epokhi vikingov.* *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta.* Tomsk. № 288.

Половинська Віта Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент Київського міжнародного університету (вул. Львівська, 49, м. Київ, 03179, Україна).

Polovynska Vita V. – Ph.D., Associate Professor of Kyiv International University (49 Lvivska Street, Kyiv, 03179, Ukraine).

E-mail: vitapolov@gmail.com

THE AGE OF YAROSLAV THE WISE: DEBATABLE QUESTIONS AND AN ATTEMPT TO FIND ANSWERS IN SCANDINAVIAN SOURCES

The purpose of the study is to try to find in Scandinavian sources answers to controversial questions of ancient Rus history during the reign of Yaroslav the Wise. Methodologically, the work is based on the principles of socio-cultural approach. The scientific novelty of the article is that certain aspects of Rus-Scandinavian relations were considered for the first time. Conclusions. The image of Yaroslav the Wise, presented in Scandinavian sagas, was formed not in accordance with reality, but as a literary image of the protagonist of the characters depicted in accordance with the stereotype of «Scandinavians in Russia», and therefore it is hardly worth looking for sagas: they are conditioned by the literary tradition and have the corresponding traditional motives, not historical information. The mentioned literary tradition and confusion with names, toponyms, etc. also affected the adequate image of most Rus heroes. In addition, the authors of the sagas were not contemporaries of the described events, which also explains their distortion. One of the reasons that prompted Yaroslav the Wise to form an alliance with Olav of Sweden, marrying his daughter, could be the instability in southern Ladoga at the turn of the X-XI centuries, which negatively affected both the state of international trade and the security of Novgorod. As a result, the Ladoga land became a kind of buffer zone between Scandinavia and Rus. The main purpose of the Scandinavian visits to Rus was personal enrichment, and the most popular way to acquire material goods was a reward for service. The Vikings were a professional part of the Rus princely army; were executors of the will of the prince in whose service they were, in particular, the Scandinavian wives were considered by Yaroslav only as a mercenary fighting force, used for the needs of internecine and interstate struggle. The interests of Varangian mercenaries were limited to purely material factors. The marriage between Ellisif of Kyiv and Harald Hardrada seems to be a political step for both. As a result of this dynastic marriage, Harald received the expected support from his father-in-law, but due to the absence of an heir, the union proved fragile.

Key words: sagas, Yaroslav the Wise, Ingegerd Olofsdotter of Sweden, Harald Hardrada, Ellisif of Kyiv, Vikings, mercenaries, Rus-Scandinavian relations.

Дата подання: 31 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Половинська В. Епоха Ярослава Мудрого: дискусійні питання та спроба знайти відповіді у скандинавських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.3949676.

Цитування за стандартом APA

Polovynska, V. (2020). Epokha Yaroslava Mudroho: dyskusiini pytannia ta sproba znaity vidpovidi u skandynavskykh dzherelakh [The Age of Yaroslav the Wise: debatable questions and an attempt to find answers in Scandinavian sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.3949676.